

Мирјана Костић

Народни музеј Ваљево

ПРЕДСТАВА ДАЋЕ НА РИМСКИМ НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА У ИСТОЧНОМ ДЕЛУ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ

Апстракт: У овом раду биће изнет скраћен преглед надгробних споменика који имају рељефну представу даће, на источном делу провинције Далмације, и који се налазе у периоду од II до IV века. Даће је краћак одељак о историји и декоративним елементима ових споменика (стеле, коцке), са белешком о територијалним и хронолошким оквирима.¹

Територија која ће бити описана у овом раду обухвата област источног дела римске провинције Далмације. За њену источну границу узима се линија границе која се спушта од ушћа Колубаре у Саву до Чачка и Ивањице, па у благом луку, скрећући ка западу, заобилази Пећ и долази до Шар-планине, а одатле, пратећи Дрим, до данашњег Љеша.

Истраживање ових простора почиње још од средине 19. века, када Феликс Каниц, немачки журналиста и истраживач, путује крајевима Ваљева, Ужица, Пожеге, и бележи споменике. Велики допринос у истраживачком раду дали су Хернес, Ћ. Трухелка и В. Радимски, а највише података о епиграфички надгробних споменика из римског периода оставио је Д. Сергејевски.²

Надгробни споменици на којима се јавља представа даће на територији источне провинције Далмације потичу из раздобља од II до IV века. По типологији се по Р. Зотовић, могу поделити на три типа: А, Б, и АБ; док је за област Доње Паноније подела по В. Даутовој Рушевљан и тип I, II и III.

---

1 Овај рад представља скраћени и прилагођени део стручног рада за звање кустоса под истоименим називом, који је ауторка децембра 2007. године одбранила у Народном музеју Београд.

2 Радмила Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице, 1995, 9.

У источном делу провинције Далмације до сада је констатовано око десетак стела и исто толико надгробних коцки са представом даће.

ТИПОЛОГИЈА СПОМЕНИКА

Стеле

Све стеле које су евидентирани на источном делу провинције Далмације датују се у период од II до IV в. н. е. Оне садрже три елемента који се јављају у одређеним комбинацијама, а то су: забат, рељефно и натписно поље. У зависности од типа стеле, могу се јављати и други декоративни ии функционални делови, као што су међупоље, фриз, сокл или усадник, а могу се и потпуно губити на надгробним споменицима.

Међупоље представља декоративни део на стели између рељефног и натписног поља, и вероватно стоји у вези са димензијом самог споменика. Могло је бити исте ширине као и декоративна трака, и при том послужити као простор који се шири у корист рељефног или натписног поља.

Фриз се јавља око II в. н. е. у почетку као део архитектонске шеме, а касније преузима улогу декорације, и појављује се између натписног и рељефног поља.

Усадник има употребну функцију, било да се директно укопава у земљу, било да се поставља на постоље.

Досадашња подела стела базирана је и на основу рељефне представе, или су узимани у обзир елементи форме – R. Wagner (1973), G. Mansuelli (1967), D. Dimitrov (1942), A. Schober (1923), M. R. Vasic.³ У овом раду ће бити узета подела коју даје Радмила Зотовић, и то на основу три шематска елемента која се јављају на стелама из источне области провинције Далмације, а која су подељена на три основна типа:

Тип А – стеле са забатом и натписним пољем,

Тип Б – стеле са забатом, натписним и рељефним пољем,

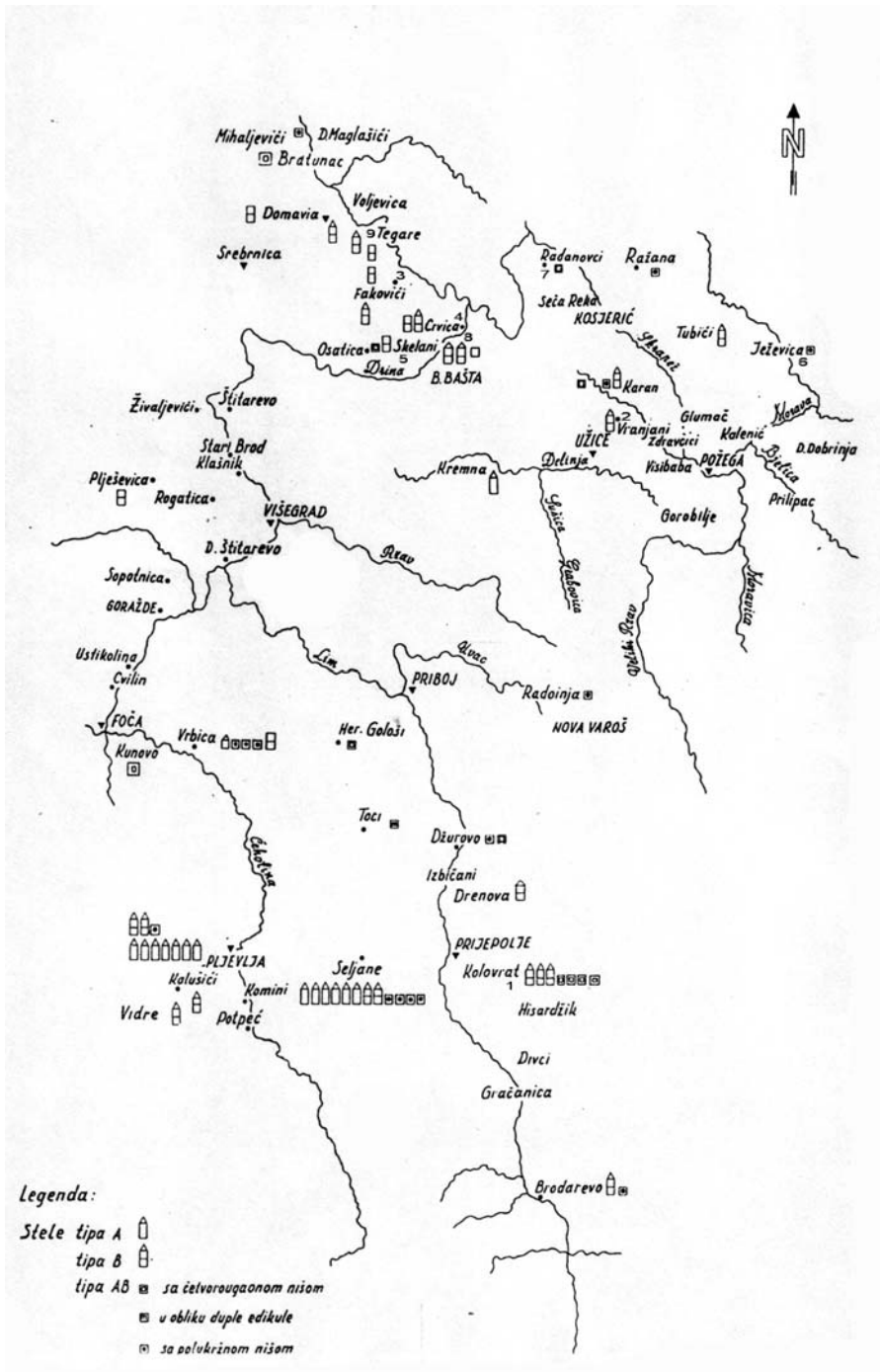
Тип АБ – стеле са рељефним и натписним пољем.

Тип А је најједноставнији тип стеле са забатом и натписним пољем који се јавља, и његова форма осцилира од најједноставније до сложене. Једноставнији облици овог типа где око текста има мало декоративних елемената слабо су регистровани, док се они са богатијим архитектонским елементима (стубови који носе забат и фриз) јављају у области Пљеваља. Овакав тип стеле се налази и у околини Фоче, али се сматра да је он дистрибуиран из клесарске радионице из Комина, где се овакве стеле такође јављају.⁴

Оно што је карактеристично за овај тип јесте формирање забата. Он може бити исклесан (слободан) или уклесан (уписан), док се по геоме-

3 Радмила Зотовић, н. д., стр. 12, фуснота 27.

4 Радмила Зотовић, н. д., стр. 17.

тријском облику јавља као полукружан или троугаон. На основу тога се уочавају три варијанте типа А:

- Стеле са слободним забатом, код којих су око троугаоног забата истакнуте акротеријама у којима су палмете и венац са розетом, док оквир рељефног поља остаје не украшен.
- Стеле са дуплим забатом, који је вероватно настао кроз процес преношења слике прочеља касета за пепео из области приобалне Далмације, и
- Стеле са уклесаним забатом, код којих се према облику забата могу издвојити две подваријанте (*a* и *b*).

За подваријанту *a* карактеристичан је полукружно уписан забат са два канелована стуба. Ова подваријанта је карактеристична за подручје Норика и Паноније током I и II века. Постоји више мишљења о прототипу стела са стубовима, од тога да је овај тип имао узор у римским сандуцима за пепео у облику куће тј. храма, до тога да се порекло може тражити у грчким надгробним капелама, одакле је прешао на тло хеленизоване јужне Италије и одатле се даље преко Илирика проширио до Далмације. Међутим, оне нису карактеристичне за простор источног дела провинције Далмације. Неки аутори су мишљења да овај тип стела треба сагледати кроз ранију и каснију фазу.⁵

Подваријанту *b* чине стеле са троугаоним забатом који има декоративне и симболичне представе као што су: птица, венац, розета, бршљан, акантусово лишће. Између забата и натписног поља може се уочити фриз украшен вегетабилним орнаментима, и његова појава је честа на простору провинције Далмације, у односу на Норик или Панонију.

Тип Б је најсложенији тип стела. Јавља се у свим деловима источне провинције Далмације. Код њих су присутни сви основни шематски елементи (забат, рељефно и натписно поље), а на основу тога како је изведен забат могу се поделити у две варијанте:

Варијанту I чине стеле са слободним забатом полукружног или троугаоног облика. Овакви споменици се налазе у Македонији, Малој Азији, а неки аутори их доводе у везу са посебним типом који је на граници између грчких и латинских споменика. Спорадично се јављају и стеле са рељефним пољем у облику медаљона. Један такав споменик евидентиран је у Факовићима у источној Босни, и садржи представу људске главе у троугаоном забату, у кружном удубљењу, која се доводи у везу: забат – глава као небо – душа, где се повезује симболично значење забата са идејом бесмртности.⁶

---

5 Радмила Зотовић, н. д., стр. 18, фуснота 35.

6 Радмила Зотовић, н. д., стр. 20.

Стеле са уписаним забатом (варијанта II) су малобројне, и има их искључиво у источној Босни. На некима се рељефно поље завршава сводом што би се могло повезати са Оријенталцима, а обрађене бочне стране асоцирају на имитацију форме ципуса, што говори да се домаће становништво није придржавало канонских жгправилажж римске сепулкралне уметности.⁷

Најбројнија група стела припада типу АБ. Код њих се могу уочити разлике по броју и облику рељефних поља и датују се у период од II до IV века.

Надгробне коцке

Други тип споменика који приказују сцену даће јесу надгробне коцке, које су могле имати пирамидални додатак. Већина их је забележена са обе стране реке Дрине: Јабучје, Каленић, Пожега, Отањ, Глунач, Ужице, Велико Гостиље, Сеча Река, Устиколина, Скелани (видети карту).

Коцке из Подриња и Полимља показују сличност са сандуцима за пепео пошто се и на њима јавља преузимање иконографских мотива са стеле као узора. Утицајни импулси на коцке се могу уочити у смислу формирања горњег дела који имитира изглед двосливног крова са забатним прочељем, а то одговара касетама за пепео из приобалне Далмације.⁸ Пример је споменик у околини Ваљево, у Јабучју, где су откривене две профилисане базе, ципус у облику квадра, коцка са рељефним представама, горњи део споменика са акротеријама на фронталној и два бочним странама. Горњи део споменика има жљоб са горње стране.⁹

Спајање пирамиде и коцке може бити и имитација некадашње форме тумула који се приписује илирском супстрату, а по А. Јовановићу, коцка са пирамидом се постављала на надгробни олтар у облику квадра.¹⁰

Надгробне коцке које имају представу даће могу се хронолошки пратити од друге половине II века до прве половине IV века.

Декоративне и рељефне представе

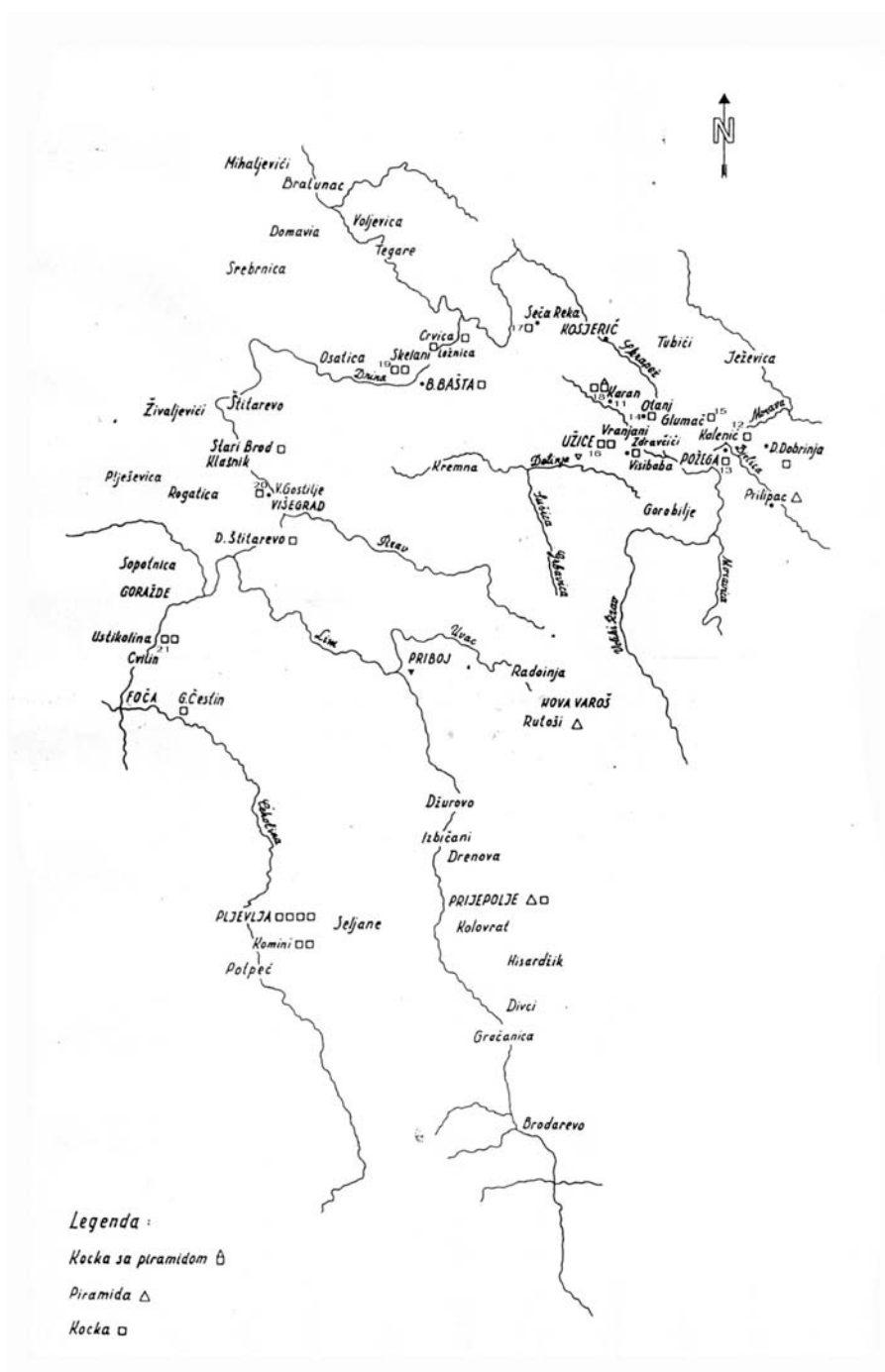
Најчешћи декоративни елемент на споменицима јесте лозица, која се може јавити у облику лишћа акантуса, бршљана, винове лозе, или једноставне спирале. Овакво украшавање често је на овим просторима, и везује се за период од друге половине II и почетак III века. На фунерарној коцки из Јабучја, на бочној страни стоји кратер са акантусовим лишћем.

7 Радмила Зотовић, н. д., стр. 21.

8 Александар Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд, 1984.

9 Александар Јовановић, *Налази из римског периода у ваљевском крају*, Истраживања II, Ваљево, 1985, стр. 61-63.

10 Александар Јовановић, н. д., стр. 63.

Додатак уз лозу у виду лишћа и плодова винове лозе може се срести у Далмацији, али и у Мезији, Дакији, и датује се у време II века, да би се у наредном веку представљала нешто пластичније. Винова лоза и бршљан могу се повезати са култом мртвих, Митром. Постоји мишљење да је овај мотив донет из Италије пошто се везивао за Диониса.¹¹

Розета као орнамент на надгробним споменицима који имају представу погребног банкета јавља се углавном на стелама, ређе на надгробним коцкама. Може се јавити и у комбинацији са венцем, па по Р. Зотовићу оваква комбинација нема само декоративну функцију, већ улогу симболичне представе. Идеја о бесмртности може се посматрати и кроз појаву медаљона. Његово стварање може се довести у везу са венцем и розетом у забату. Медаљон није карактеристичан за источни део провинције Далмације, редак је и у Панонији, али се сматра да је могао бити прихваћен из Дакије где је широко распрострањен.

Представа делфина на стелама евидентирана је на два локалитета: Црвици и Карану. Делфин је у почетку био симбол небеског океана, да би касније превозио душе до њиховог одредишта. У митраизму је био један од три елемента (вода) кроз који душа мора да прође. Његова веза са митраизмом јавља се и кроз заједничку представу са Атисом, ако Атисе прихватимо као Митрине дадофоре. Често се среће у Дакији, са Силваном и Силеном, као Дионисовим пратиоцима, па би се то све могло повезати у један јединствени култ загробног живота.¹² Спорадично се јавља и мотив птице, али они се повезују и са другим надгробним споменицима, па показују да је реч о сједињавању аутохтоне и римске религиозне иконографије.

Поред делфина и птица, представа даће може имати и, као психопомпе, мотив крилатог коња. То показује надгробна коцка из Јабучја, где је он приказан на бочној страни, у горњем рељефном пољу, изнад трonoшца са две слуге. Крилати коњи се чешће јављају у провинцији Панонији, на саркофазима и вотивним арама, него у провинцији Далмацији. Представе коњаника се углавном јављају на надгробним коцкама, и то увек у комбинацији са посмртном даћом, или у скоку, или како јаше. Када је представљен у сцени лова на вепра (локалитет Скелани), онда се може означити као божанство лова у које је веровало домаће становништво.¹³ Појава коњаника са представом даће говори о томе да је замишљен као учесник тог обреда, или је представљао херо-

11 Александар Јовановић, н. д., стр. 45.

12 Радмила Зотовић, *Римски надгробни споменици источних дела провинције Далмације*, Ужице, 1995, стр. 55.

13 Радмила Зотовић, н. д., стр. 72.

изираниог претка који одводи покојника на онај свет у улози психопомпа. Р. Зотовић сматра да није реч о представи самог покојника, пошто је он углавном приказиван својим попрсје. Настао је самостално, као приказ божанства или хероизираниог претка, сједињавањем разних култова. Могао је бити преузет из култа трачког коњаника који је био широко распрострањен у II и III веку у Подрињу и Полимљу.

Покојник се приказује у виду попрсја. Цела људска фигура на коцкама се јавља у лику слуге који обавља култну радњу посмртне даће. Смисао оваквог представљања покојника у римској епохи јесте означавање његовог економског и социјалног статуса. Једни представу попрсја везују за италско тло, а други за хеленистичке стеле. Овакви портрети покојника омогућавају увид у моду ондашњег времена, преко одеће, фризуре, симбола које покојници држе. Мушкарци су огрнути једном врстом пелерине испод које је кошуља дугих рукава. Жене су приказане у аутохтоној одећи коју чине горња хаљина без рукава закопчана двема фибулама на раменима, а доња хаљина је дугих рукава. Горња хаљина се могла носити без потпасивања, а могла је имати и каиш (локалитети Устиколлина и Сеча Река). Аутохтоност се огледа и у покривању главе марамом или капом које су честе у Панонији. Сматра се да је овај тип женске ношње карактеристичан за панонско подручје на које је извршен претходни келтски утицај.¹⁴

ПРЕДСТАВА ДАЋЕ

Пошто је мотив посмртне даће широко распрострањен у римској надгробној уметности, он има своје прототипове у грчкој уметности V века старе ере, а води порекло са Оријента, те се на стелама из провинције Паноније јавља у скраћеној варијанти грчког типа даће с два покојника и коњаником.¹⁵ Стеле из Интерцисе, Аквинкума и Бригеција садрже исте мотиве који се јављају и на фрагментима стела из Мурсе и Сирмијума, и датоване су у крај II и почетак III века, док је најстарија стела са овим мотивом датована у прву половину I века и потиче из околине Аквинкума, па представља најранији пример стела са овом представом из Паноније. Таква форма је из Дакије пренета у Панонију почетком II века.¹⁶ На подручју Далмације се јавља на неколико споменика као посебна рељефна целина, у међупољу или рељефном пољу на стелама у југозападној Србији: Врањани, Коловрат, Радановци, и у ис-

14 Радмила Зотовић, н. д., стр. 62-63.

15 Велика Даутова Рушевљан, *Римска камена њластїика у јуџословенском делу ѡ провинције Доње Паноније*, Нови Сад, 1983, стр. 60.

16 Велика Даутова Рушевљан, н. д., стр. 61.

точној Босни: Скелани, Црвица, Факовићи и Тегаре. На надгробним коцкама се среће у Устикolini, Јабучју, Карану и код Сече Реке. Троножни сточић доминира рељефним пољем, и на њему су обредни судови, слични посудама (*patera, urceus*) који се срећу на вотивним арама из Доње Паноније током II и почетком III века, и који су доста шематизовани. Ови судови се јављају на вотивним стелама из Мурсе, Аквинкума, Бригеџија, не само као самостални мотиви, већ су представљени у рукама слугу на бочним странама споменика како приносе жртву.¹⁷

Оваква сцена где слуге у рукама носе обредне посуде се среће и на подручју источног дела провинције Далмације. На предњој страни фунерарне коцке из Јабучја налази се пет попрсја покојника који су распоређени у две зоне.¹⁸ У горњој зони су попрсја два мушкарца, а у доњој су попрсја мушкарца и жене који грле дете у средини. На једној бочној страни је приказан кратер са акантусовим лишћем Друга бочна страна има две рељефне зоне. У горњој је престављен Пегаз, а у доњој редуцирани фунерарни банкет са треножним столом на коме су два цилиндрична алабастрона. Ове посуде издуженог облика и уског отвора биле су веома скупе зато што су израђене од каменог материјала који је вађен само у Египту. Зато их углавном замењују оне израђене од глине или стакла издуженог (*alabastra*) рецепијента.¹⁹ Десно је мушкарац са подигнутом десном руком и гледа ка столу, а лево је жена у дугој равној хаљини приказана како у левој руци држи корпицу, док је десну руку подигла у ставу адорације. На бројним споменицима слуге носе посуде који су стављани на сточић: зделе, чаше и крчази који су служили за изливање, односно сипање течности. Крчази који се могу уочити на рељефима су заобљени са једном дршком, и припадају II веку. Људске фигуре које носе посуде, али без треножног стола, обично се приказују на бочним странама споменика, и углавном су на надгробним коцкама. Четврта страна коцке није обрађена. На површју је отвор за фунерарну шишарку.

Приказивање људских фигура у стојећем ставу са судовима или без њих, али са увек подигнутом једном руком увис, представљају један од варијанти шематског разлагања сцене даће. Пример су бочна поља са надгробне коцке из Јабучја, али и из Отња, Ужица, итд. На великом броју надгробних споменика представљен је мушкарац на клини и жена како седи до њега. Разлика у приказима ове сцене на стелама и коцкама уочава се у положају жене. На коцкама се приказује строга канон-

17 Велика Даутова Рушевљан, н. д., стр. 82.

18 Споменик се налази изложен на сталној поставци Народног музеја Ваљево.

19 Александрина Цермановић-Кузмановић, *Римско стакло*, Београд, 1987.

ска шема где мушкарац лежи на клини, а жена је десно од њега окренута ен фаце. Најсличније аналогije се налазе у јужној Русији, пошто је жена приказана у ставу извесне укочености и достојанства, и седи до ногу мушкараца.²⁰ Представа даће са мушкарцем на клини јавља се у источним провинцијама Царства (Бугарска, Вучитрн, Комнено поље), док је у западним провинцијама ретка. У Италији се јавља у раноцарском периоду, а у Немачкој спорадично. Код нас је налазимо у редуцираној варијанти, без слуга и чланова породице (сем жене), где је то карактеристично за област Тракије, Дакије и Македоније. Издвајање одређених сцена из комплексне представе даће са покојником на клини значи одређено истицање њене важности. Скуп свих рељефних сцена на споменику (мушкарац лежи на клини, жена седи до њега, трипус са слугама и обредним судовима, коњаник, попрсја или целе фигуре покојника) представља комплетан приказ религиозног концепта локалног сакралног принципа. Термин „панонска даћа” са трипусом упраж-

²⁰ Радмила Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице, 1995, стр. 69.

њава се међу келтским становништвом западних провинција, док је у Далмацију утицај могао бити из Паноније одакле је можда одређени број становништва могао прећи у ове крајеве.²¹

Summary

Tomb stones on which the “daca” is depicted, in eastern parts of Dalmatia, date from II to IV century a.d.. We can differentiate two main types of tomb stones - stellae and cube shaped tomb stones. Usually, two main scenes are represented: the man on the bed and the scene with tripod stand table. The scene with the man lying on sofa is often accompanied by drawings of horse back riders and human figures standing on sidelines of grave stones. The scene with tripod is common for both types of tomb stones and it probably originates from Panonija. Sometimes it is combined with groups of the bust of the deceased. Representation of persons in the state of adoration are created under the influence of Greece customs, as is the modification of reduced funeral gathering presentation.

The usage of decorative elements originates both from Roman sepulchral art and traditional folk customs. Grape vine and ivy bind wood refer to Dionysus, Sylvan and Miter, while rosette with wreath on the pediment depicts the idea of the heroism of the deceased one. The dolphin represents the guide of souls and is decorative symbol of unique cult ceremony. The birds and winged horses have the same connotation. The human figure is usually presented in emboss, in full, or just as bust of the deceased. The presentation of the whole human figure is related to the fraction of “tripod” and “man on the bed” scenes into separate pictures represented in different embossed fields. Presentation of the bust of the deceased points out the economic and social status of the deceased, while the robe somewhat tells us about Celtic influences in this custom.

Companion papers do not explain when this custom began in eastern parts of province Dalmatia, nor do they define its basis in social and ethnical sense. Some influences from different environments where sepulchral gatherings are common are obvious i.e. from Northern and Southern Panonija, southern part of Northern Mezija and northern part of Macedonia, as well as from some Roman provinces with Hellenic models of conduct.

The most of the tombstones do not have epigraphic contents - the text is non-existent or the tombstones are damaged in the parts where text was placed.

The assumption is that this is the custom of people who embraced Roman rites, probably autochthonous population. In most of the pictures, the presented deceased is holding the scroll which certifies gained civil right. The women are, judging by their robes, native descents, and their origin is probably from ethnical circles from southern parts of Panonija.

²¹ Радмила Зотовић, н. д., стр. 71.